

Byggnadsvård s. 1-3

Ordlista s. 3-10

Källor och litteratur s. 10-14

Byggnadsvård

Vid bevarande, vård och underhåll av enskilda byggnader och byggda miljöer bör hänsyn till byggnadstradition och teknik, det kulturhistoriska värdet samt byggnadens eller bebyggelsemiljöns egen historia ligga till grund för de överväganden som görs och de åtgärder som vidtas. Ofta nog måste hänsyn tas till ekonomiska och tekniska realiteter. Att vårda med varsamhet och åtgärda det som är mest nödvändigt, med användande av traditionella och beprövade material, utgör en god utgångspunkt. Detta förhållningssätt konkurrerar med ytterligheter i båda riktningar. En byggnad eller en miljö kan restaureras tillbaka till ett idealtillstånd som den aldrig har befunnit sig i närheten av - *"att göra det gamla gamblare"*. Å andra sidan kan byggnader och miljöer renoveras till både uttryck och material, så att det förlorar sin ursprungliga karaktär.

Fasader

Svenskt trähusbyggande utmärks av en panelarkitektur. Vanligast förekommande är 1800- och 1900-talens stående locklistpanel respektive liggande eller stående spontade panel. Traditionellt målades locklistpanelen med slamfärger, t ex Falu rödfärg, medan den hyvlade sponten målades med ljusa linoljefärger. Under 1900-talet har lockpanel blivit vanlig. Vid byte av panel ersätts lämpligen endast det som är av nöden att byta. Äldre virke har en kvalitet som inte kan erbjudas idag och är därför värt att underhålla. Timrade fasader är oftast målade och då med Falu rödfärg. Snickerier som dörrfoder, taklister, ytterdörrar av ursprunglig karaktär, bör bibehållas eller användas som förebild vid eventuellt byte. Vid ommålning behålls de traditionella färgtyperna om byggnaderna sedan tidigare är målade med dessa. Återgång från modernare färgtyper, eller olämpliga sådana, till traditionella färgval kräver ett ordentligt underarbete.

Vid åtgärdande av reveterade (puts på trähus) eller putsade fasader bör ilagningar ske med samma typ av puts som tidigare använts. Kalkputs tillåter en naturlig fuktvandring, medan puts med cementbruk i högre utsträckning stänger inne fukten. På 1940- och 1950-talen försågs många bostadshus med ett sekundärt fasadmateriäl, som t ex de underhållsfria eternitplattorna i asbestcement. Även detta fasadmateriäl har blivit en del av byggnadshistorien och bör beaktas med utgångspunkt från denna. Då materialet är hälsovådligt råder speciella bestämmelser vid avlägsnande av denna typ av fasadmateriäl.

Sekundära fasader i plåt utgör ett främmande material på äldre byggnader. Plåt är inte helt underhållsfri, eftersom färgen bleks och plåten bucklas.

Den stora floran av modernare fasadmateriäl i konststen, skivmaterial, glas etc. behandlas inte här. På senare år har man allt mer uppmärksammat problematiken med att vårda och underhålla materialen i modernismens byggnadsbestånd från de senaste decennierna.

Byggnader bör friläggas från träd och buskar, då trä- och putsfasader tar upp fukt från dessa.

Fönster

Fönster utgör byggnadernas "ögon" och deras form och placering har en avgörande betydelse för utseende och proportioner. Vid byte till nyare fönster är det därför viktigt att dimensioner och spröjsindelning motsvarar de gamla. Gamla fönsterbågar med bra trävirke, ett gott snickeriarbete och handblåst fönsterglas är oftast väl värda att lägga ner arbete på.

Tak

Ett helt tak utgör en av de viktigaste förutsättningarna för en byggnads bevarande och detta är därför nödvändigt att lägga ner arbete och kostnader på. Önskvärt är att val av takmaterial, vindskivor etc. överensstämmer med husets karaktär och ålder. Många äldre typer av taktäckningar är numera bytta mot modernare material, såväl med tanke på underhåll som att de traditionella materialen ibland kräver yrkeskunskap för att lägga.

Interiörer

I föreliggande inventering och utredning har inte interiörer studerats med någon regelmässighet. Interiörer har ofta förändrats i större utsträckning än exteriörer, speciellt i boendemiljöer. Ändrad levnadsstandard och nya moden utgör fortlöpande förändringsfaktorer. Även med avseende på interiörerna, inbegripande snickerier, golv och tak, är det en god regel att vårda med varsamhet och åtgärda det som är mest nödvändigt, med användande av traditionella och beprövade material. Önskvärt är att byggnadernas planlösning bibehålls.

Trädgårdar

Det vore önskvärt att sammanhanget mellan byggnader och närmiljö, i kulturhistoriskt värdefulla miljöer, uppmärksammades i större utsträckning. Äldre trädgårdar kan ha en egenart som är förankrad just i den bygden. I såväl landskaps- som stadsmiljö är prydnadsträdgårdar en relativt sen företeelse, medan nyttoträdgården har en längre historia. På landsbygden innebar utflyttningen av gårdarna i samband med skiftesreformerna att mer utrymme gavs för en trädgårdsanläggning, kompletterad med grusade gångar. Nyttokaraktern dominerade länge, men prydnadsväxterna gjorde allt större insteg. Idag dominerar prydnadsträdgården. Önskvärt vore att äldre sorters träd, buskar och växter, med tradition i trakten, användes flitigare. Dessa ger karaktär åt miljön och förstärker det kulturhistoriska värdet. Härvid måste brukarna ställa krav på återförsäljarna. De grusade trädgårdsgångarna, liksom staket och grindar av traditionell typ, är också viktiga för helhetsmiljön.

Rådgivning, byggnadsvårdscentra och kurser

I takt med ett allt större intresse för bebyggelse- och bevarandefrågor, ställs ökade krav på inhämtning av kunskap och rådgivning rörande underhåll och vård av de byggda miljöerna. Kunskaper i timringsteknik, kakelugnsuppsättning, traditionella målningstekniker, taktäckning med spån eller halm etc. har åter blivit efterfrågade. Rekommenderad användning av och efterfrågan på traditionella material ställer krav på att dessa ska finnas tillgängliga i handeln och inte minst på att brukarna därvid ska ställa krav.

Byggnadsantikvarier, hantverkare, byggnadsarbetare, konsulter med flera, tillhandahåller rådgivning i byggnadsvårdsfrågor.

En rikhaltig handbokslitteratur och specialtidsskrifter i byggnadsvårdsfrågor, trädgårdsskötsel etc. finns att tillgå.

Runt om i landet finns numera ett antal byggnadsvårdscentra, vilka erbjuder såväl rådgivning som försäljning av traditionella byggnadsmaterial mm. Några av dessa är: Byggnadsvård Nääs, Floda

Byggnadsvård Qvarnarp, Eksjö

Centrum för byggnadsvård i Gysinge

FIBOR – Företag inom byggnadsvård och restaurering, utgör en nybildad branschorganisation

bestående av hantverkare, entreprenörer och konsulter, verksamma inom byggnadsvårdsområdet. Genom FIBOR:s medlemsförteckning ska man kunna söka den kompetens som eftersöks.

Svenska föreningen för byggnadsvård erbjuder årligen byggnadsvårdsläger, där man som lekman får möjlighet att pröva på olika hantverkstekniker knutna till byggande och underhåll, för att sedan med dessa förvärvade kunskaper kanske våga ta itu med sitt eget hus. Föreningen ger ut en medlemstidskrift, "Byggnadskultur".

Hemslöjdens gård Sätergläntan i Insjön erbjuder kortare hantvphantverkskurser.

Yrkesutbildning i byggnadsvård erbjuds bl a av:

Byggnadsvård Qvarnarp, Eksjö

Da Capo Hantverksskola, Mariestad

Högskolan på Gotland

Uppdragsutbildningen, Kungssängskolan, Sala

Bidrag

Vård, underhåll och renovering av vårt kulturarv kan ibland vara både tidskrävande och kostsamt. När kostnaderna blir högre än normalt kan bidrag sökas från staten. Bidrag till kulturmiljövård kan sökas via Länsstyrelsen och avser att täcka en del av den antikvariska överkostnaden, dvs fördyringar som uppstår med det antikvariska kravet att använda traditionella metoder och material, jämfört med att utföra arbetet på enklast möjliga sätt. Bidraget kan täcka upp till 90 % av överkostnaderna, beroende på objektets kulturhistoriska värde. Bidrag kan ges till ägare av kulturhistoriskt värdefulla objekt/miljöer som enskilda personer, kommuner, bolag och stiftelser. Åtgärder för byggnadsvård som är bidragsberättigade finns i Förordningen om bidrag till kulturmiljövård (1 993:379).

Ordlista

Absid - Halvrund eller mångkantig, täckt byggnadsdel, vanligen förekommande som avslutning på en kyrkas kor.

Anfang - Byggnadsdel som är stöd för tak eller valv, övergång mellan vägg och tak eller valv.

Ankarjärn - Stång av metall som används som förankring i murverk, för att fästa olika byggnadsdelar vid varandra eller i grunden.

Ankarlut - Även fästankare, tvärjärn. I fasaden synlig förankring med uppgift att ta upp och fördela dragkraften från ett ankarjärn.

Ankarlutens utformning har varierat genom tiderna och kan i vissa fall användas som ett hjälpmedel vid datering av byggnaden.

Armerad betong - Betong förstärkt genom inläggning av armering, t ex nätmattor eller stänger av stål eller järn.

Attika - Låg övervåning, halvåning, s.k. attikavåning. Med termen

åsyftas även ett lågt, vanligen rektangulärt, dekorativt utformat väggstycke ovanför en byggnads takfot som har till funktion att skymma yttertak.

Baldakin - Skydds- eller prydnadstak av sten, trä, plåt eller annat material, placerat t ex ovanför en ingång.

Balusterdocka - Profilsvarvat stöd, vanligen av sten, trä eller järn, t ex i en balustrad.

Balustrad - Bröstvörn eller skyddsräcke.

Basilika - Flerskeppig byggnad vars mittskepp höjer sig ovanför sidoskeppen, med väggar genombrutna av fönster.

Betong - Blandning av cement, sand, vatten och krossten eller grövre grus.

Bjälklag - Horisontala element mellan våningar, bildande innertak och golv mellan varje våning. Bjälklaget bildar en bärande struktur av trä, järn eller betong.

Blindering - Dekorativ murförsänkning av varierande form, ofta gruppvis förekommande i medeltida tegelgavlar.

Boasering - Brädfodring av innerväggar och tak.

Bronsålder - Ca 1 800 – 500 f Kr.

Bruk - Blandning av ett bindemedel (cement, kalk, gips mm), ett fyllnadsmaterial (sand) och vatten, vilken används för hopfogning av byggnadsdelar.

Bröstning - Fönsterbröstning, väggdelen mellan en fönsteröppnings undersida och golvet.

Burspråk - Utbyggt, fönsterförsatt fasadparti.

Byggnadsstilar:

- *Romansk stil* Ca 1100 – 1250
- *Gustaviansk stil* 1780 – 1800
- *Empire* 1800 – 1840
- *Nyklassicism* 1840 – 1900
- *Nationalromantik* 1897 – 1920
- *Nyklassicism* 1920 – 1930
- *Modernism* 1930 – 1970
- *Funktionalism* 1930 – talet
- *Postmodernism* 1970 –

Bågfris - Sammanhängande rad av små runda eller spetsiga bågar, förekommande som väggdekoration.

Cement - I byggnadssammanhang främst portlandscement som tillverkas med kalksten och lera som råmaterial.

Curtain-wall - Lätt, icke bärande yttervägg, placerad som en tunn avgränsning utåt framför byggnadens skelett. Sammansatt av prefabricerade monteringsfärdiga enheter av stål, glas eller aluminium.

Detaljplan - Planeringsinstrument för tätbebyggelse.

Enkelstuga - Hustyp med en kammare och förstuga, belagd sedan 1500-talet. Den blev vanlig i samband med 1700- och 1800-talens hemmansklyvningar.

Fackverk - Bärande balk- eller väggkonstruktion, i form av ett skelett av horisontalt, vertikalt och diagonalt placerade stänger som är sammanfogade i knutpunkter och bildar tre- eller fyrkantiga fack. Exempelvis korsvirkeshus.

Falu rödfärg - Röd slamfärg avsedd för ohyvlat virke, framställd av järnoxid.

Fasadtegel - Tegel som används för att klä en byggnads yttervägg och lämnas som synlig muryta.

Fideikommiss - Egendom som ärvs odelad och inte får försälgas.

Flygel - Underordnad byggnad, placerad i vinkel mot huvudbyggnaden, eller parallellt med denna.

Foder - Beklädnad av trä, speciellt i sammansättningen dörr- eller fönsterfoder, i form av listverk som tillsluter springorna mellan karm och vägg.

Fog - Anläggningsyta mellan olika delar i en konstruktion, ofta med utfyllnad av ett sammanbindande fogmaterial.

Fris - Horisontella bandliknande väggfält.

Framkammare - Enkelstuga eller parstuga till vilken fogats en framkammare vid yttergaveln.

Frontespis - Gavelliknande fasadparti ovanför takfoten, ofta fortsättning av fasadens mittparti.

Fronton - Triangel- eller segmentformat överstycke, vilket kröner fasad-, fönster- eller dörröppning.

Frälse - Benämning på dem som var befriade från skatt mot att de höll rusthåll, dvs. ryttare och häst. Från mitten av 1500-talet detsamma som adel. Genom frälseköp kunde adeln under 1600-talet erhålla äganderätten till kronans gods. Dessa blev då frälsejord eller skattefrälsehemman.

Fyrdelad plan - Bostadshus med rum i två parallella rader med längsgående skiljevägg. Ny byggnadstyp under 1800-talet.

Fönsterband - Sammanhängande rad av små fönster.

Förband - Stenarna i en mur grupperas så att varje stötfog täcks av sten i nästa skift, varigenom stenarna binder varandra. Exempel på förband är blockförband, kryssförband, munkförband, löpförband.

Gesims - Profilerat listverk med i regel horisontal placering ovanför eller längs en fasad eller annan väggyta eller som dörr- eller fönsterkrön. Ex takgesims, gördelgesims, sockelgesims.

Halvkolonn - Kolonn som står i förbindelse med bakomligganbakomliggande mur och som till ungefär hälften skjuter ut framför murlivet.

Hammarband - Den översta, horisontellt placerade och sammanhållande stocken i en vägg av resvirke.

Hanbjälke - Tvärbjälke som i en takstol förbinder två mot varandra ställda sparrar.

Hällkista - Grav från yngre stenålder – äldre bronsålder, bestående av flata hällar. Uppställda bildar de en kista, vanligen med takhällar. Hällkistorna är vanligen placerade i stensättningar eller rösen.

Hörnkedja - Vertikal rad av hörnstenar lagda i förband, d.v.s. med omväxlande långsidan och kortsidan utåt, så att byggnadens hörn utmärks av lodräta tandsnittliknande mönster som framträder mot den övriga murytan.

Impediment - Odlingshinder, ej brukbar mark.

Inägomark - Åker, äng och i en del fall mindre hagar.

Järnålder - Perioden 500 f Kr – 1 050 e Kr. Järnåldern delas vanligen

in i äldre, ca 500 f Kr – 500 e Kr, och yngre järnålder, 500 – 1 050 e Kr.

En noggrannare indelning är följande:

förromersk järnålder 500 f Kr – år 0, romersk järnålder

år 0 – 400 e Kr, folkvandringstid 400 – 550 e Kr, vendeltid 550 – 800 e Kr och

vikingatid 800 – 1 050 e Kr.

Kannelyr - Längsgående räffla, t ex på en kolonn eller pilaster.

Kapell - Mindre kyrkobyggnad eller sidorum till en kyrka.

Kapitäl - Dekorativt utformat krön på en kolonn, pelare eller pilaster.

Karnis - List med S-profil, dvs. bestående av en konkav och en konvex kurva.

Kastal - Medeltida försvars- och bostadstorn.

Kedjehus - Sammanbyggda enfamiljshus, t ex medelst ett garage.

Kenotaf - Gravmonument eller gravbyggnad som uppförts för att hedra en på annan plats begravnen person.

Klungby - Bytyp som kännetecknas av en oregelbunden, klungliknande gruppering av hus och tomter.

Knuttimring - Sammanfogning av väggar i liggtimmer i hörn eller vid väggar genom knutar, med stockarna inpassade i varandra.

Kolonn - Fristående vertikalt stöd, bestående av bas, skaft och kapitäl eller bara skaft och kapitäl.

Konsol - Från en vägg utskjutande byggnadsdel med bärande eller stödjande funktion.

Kor - Oftast den östligaste delen av kyrkorummet med bl a plats för altaret.

Korskyrka - Kyrka med korsformig grundplan.

Korsvirke - Fackverk av timmer, utgörande en bärande stomme av korsande bjälkar och stöd, ofta förstärkta med snedsträvor.

De härigenom bildade fyr- eller trekantiga facken fylls ut med murverk eller lerklinat flätverk som ofta putsas över.

Krenelering - Murkrön med tinnar.

Kvadersten - Kubformad eller parallelepipedisk byggnadssten.

Laga skifte - Jordindelingsreform, grundad på 1827 års skiftesstadga, vilken avsåg att sammanföra böndernas uppsplittrade åkertegar till större sammanhängande skiften. Reformen medförde att byarna splittrades, då gårdarna flyttades ut.

Landbohemman - Äldre beteckning på arrendeboende.

Lamellhus - Friliggande flerbostadslänga, oftast i 3 – 4 våningar, med ett eller flera trapphus.

Lanternin - Liten taköverbyggnad med fönster eller öppningar, speciellt som krön på en kupol.

Locklistpanel - Utvändig träpanel där skarvarna mellan den stående panelen täcks av vertikala lister.

Loge - Uthus för tröskning och förvaring av säd.

Lunett - Halvcirkel- eller segmentformat fönster.

Långhus - Det vanligtvis rektangulära församlingsrummet i en kyrka. Långhuset kan bestå av ett eller flera skepp.

Läkt - Sågat fyrkantsvirke, främst använt som underlag för taktegel eller annan taktäckning.

Löpare - Tegelsten eller annan mursten som är lagd längs med murytan i ett murverk.

Löpförband - Murförband som i sin helhet består av löpskift.

Mad - Våtmark. Vanligen utnyttjades de s.k. maderna som ängsmark och benämns då madvallsäng.

Mansardtak - Yttertak med brutet takfall, vanligen ett brutet sadeltak.

Mantal - Äldre enhet för skatteberäkning för lantbruk. Under 1900- talet har denna typ av skatteberäkning frångåtts och mantalssättningen har därmed förlorat sin betydelse.

Marmorering - Målad eller annan imitation av ådrig marmor.

Meander - Geometriskt ornament i form av en i räta vinklar bruten rak linje, vilken bildar ett sammanhängande, oftast horisontellt band.

Menträd - Majstång, midsommarstång.

Mezzanin - Låg mellanvåning, halvåning.

Murverk - Vägg av planmässigt staplade stenar, i regel lagda i horisontella skift. Murverket kan uppföras utan bindemedel, kallmur. Murverket kan vara homogent, fullmur, eller bestå av två eller flera relativt tunna skal med mellanrum eller utfyllnad emellan (hålmur, skalmur).

Odlingsröse - Stenar borttagna från åkermarken och upplagda i högar (rösen).

Oljefärg - Linoljefärg, avsedd för snickerier och hyvlat virke.

Orangeri - Växthus med fönster åt söder, använt för odling och för vinterförvaring av citrusträd m m.

Oxöga - Rund eller oval fönsteröppning.

Parstuga - Förstuga och kammare med en stuga på vardera sidan, vanlig från 1500-talet.

Pass - Bågform, vanligen ett segment av en cirkel eller en spetsbågig bladform.

Förekommer oftast i sammansättning av tre (trepass) eller fyra (fyrbass) bågformer.

Paviljong - Mindre fristående byggnad, ofta för mer tillfälligt bruk. En paviljong kan även utgöras av en avgränsad byggnadslänga i en sammanhängande anläggning av sådana längor.

Pelare - Fristående vertikalt murverk eller murstycke med bärande, stödjande, funktion, vanligtvis ett fyrkantigt stöd med eller utan bas och kapitäl.

Pilaster - Flat väggpelare med bas och kapitäl, använd som artikulering och stöd av en muryta, vanligen obetydligt utskjutande framför murlivet.

Portik - Täckt kolonnhall eller kolonngång.

Post - Vertikalt stöd som delar en dörr- eller fönsteröppning i två eller flera delar.

Profil - Kontur, tvärsnitt.

Pulpettak - Yttertak med endast ett takfall, motsvarande ett halvt sadeltak.

Puts - Beklädnad av fasad med putsbruk. Puts kan användas på murverk eller på preparerad trävägg, som revetering. Slätputs kännetecknas av en jämn yta, spritputs av grövre struktur. Konst- eller ädelputs har inblandade bitar av t ex glimmer, terrasitputs.

Radby - Gårdarna ligger utmed bygatan, antingen på ena eller på bägge sidor om denna.

Radhus - Sammanhängande enhetliga enfamiljshus, oftast i en eller två våningar.

Restaurering - Återställande av en byggnad eller del av en byggnad till ett känt eller förmodat ursprungligt tillstånd, eller enbart i tekniskt fullgott skick.

Resvirke - Byggnadsteknik, där väggarna består av stående virke.

Revetering - Putsbeklädning på träfasad, fastsatt på underlag såsom vassmattor, reveteringstegel.

Risalit - Svagt framskjutande parti av en fasad, genom byggnadens hela höjd.

Rote - Inom Indelningsverkets organisation bekostade en till fem gårdar en soldat. Dessa utgjorde då sammantagna en rote.

Rundbåge - Båge vars undersida till formen är en del av en cirkel.

Rundloge - Åttkantig tröskloge.

Runor - Fornnordisk skrift med anor från 200-talet e Kr.

Rusticering/Rustik - Teknik för utformning av de i en mur ingående kvaderstenarna, så att dessas framsida lämnas i råhugget skick och skjuter ut framför murlivet. Rustik kan imiteras, i putsat tegel, putsrustik, eller som horisontala skåror, bandrustik.

Ryggåsstuga - Envåningshus utan innertak och därmed synlig ryggås.

Röse - Förhistorisk grav i form av en rund hög med utvald sten, ofta från bronsålder eller äldre järnålder.

Sadeltak - Yttertak som består av två mot varandra lutande takfall.

Salkyrka - Enskeppig kyrka vars inre bildar en enhetlig sal med en rektangulär grundplan, ofta avslutat med en absid.

Sakristia - Rum ofta tillbyggt intill koret på kyrkans norra sida.

Sexdelad plan - Bostadshus med rum i två parallella rader med längsgående skiljeväggar. Ny hustyp under 1800-talet.

Skiftesverk - Träbyggnadskonstruktion med ett bärande ramverk av stående stolpar. Även kallat båle. Mellan stolparna är väggfyllnaden av liggande timmer eller plankor infalsad.

Skivhus - Höghus med avlång byggnadskropp, vanligen med rektangulär grundplan.

Slutsten - Den ofta särskilt betonade mittstenen i en valvbåge eller ett valv.

Slätputs - Puts med helt jämn yta, genom finstrukturerat bruk.

Småhus - Sammanfattande term för alla typer av moderna enfamiljshus.

Socken - Landsbygdsförsamling.

Souterräng - Helt eller delvis under marknivån belägen våning i en byggnad, källarvåning eller sockelvåning.

Spegeldörr - Dörr av trä med fyllningar i ramverket.

Spira - Hög, spetsig uppbyggnad ovanpå ett torn, tornspira, eller taknock, takryttare. Spiran är till grundformen konisk eller pyramidformig.

Spritputs - Puts med knottrig eller skrovlig yta, där putsbruket är uppblandat med grovt sandmaterial.

Spröjs - Långsmal list i trä, bly etc, vilka tillsammans bildar en infattning, spröjsverk.

Spröjsverk - Sammanhängande system av spröjsar, vilka bildar en sammanhållande stomme, t ex i ett glasfönster.

Spärrgrenig - Grenar horisontellt, fritt utvuxna från en trädstam, t ex på en ek.

Stavkyrka - Medeltida kyrka i stavkonstruktion, en resvirkesteknik med väggar av vertikalt timmer. Dessa har i regel byggts upp våningsvis, stående på en syllram vid marken och med sammanhållande hammarband upptill.

Stensättning - Stensatt låg grav, oftast rund. Allmänt förekommande gravtyp under brons- och järnålder

Stenålder - Ca 8 000 – 1 800 f Kr.

Storskifte - Den av Jakob Faggot föreslagna och 1757 antagna skiftesreformen, där små och smala tegar lades samman till färre och större skiften.

Stuckatur - V ägg- eller takyta av dekorativt eller ornamentalt behandlad stuck, dvs. ett fint putsbruk av gips, kalk och marmor- eller alabastermjöl.

Stuka - Stapel.

Svalgång - Utskjutande galleri eller löpgång utmed övervåningen eller de övre våningarna på en byggnad. Svalgången fungerar som yttre kommunikationsled till byggnaden och förbinds med en trappa.

Syll - Den nedtill sammanhållande och bärande bottenbjälken i en träv ägg, t ex i ett skiftesverk.

Sågtak - Yttertak som består av en serie av parallellt med varandra ordnade sadeltak, med olika lutningsgrad på takfallen.

Säteri - Frälsegård med skattefrihet, där säterifriheten ställde krav på att den var försedd med en herrgårdsanläggning.

Takfot - Den horisontella begränsningslinjen nedtill av ett takfall, ofta sammanfallande med skärningen mellan vägg och yttertak.

Takgesims - Krönande listverk på en fasad, ibland löpande runt hela byggnaden.

Taknock - Den horisontala skärningslinjen mellan två takfall, dvs. den högsta delen av taket.

Takryttare - Miniaturtorn med spira, ridande på taknocken till en byggnad. I kyrkoarkitektur är takryttaren vanligen placerad över skärningen mellan lång- och tvärhusets taknockar, korsryttare.

Takränna - Horisontell plåtränna som är upphängd, hängränna, eller på annat sätt anordnad längs foten av ett takfall för att uppsamla och bortleda vatten.

Takstol - Del av den bärande konstruktionen, taklag, takresning, i ett yttertak. I sin enklaste form bestående av två mot varandra lutande sparrar, som möts i taknocken och nedtill sammanbinds av en horisontell bjälke.

Tandsnitt - Listornament i form av en rad tättsittande och regelbundet ordnade kubformer på en lists undersida.

Tegel - Sammanfattande benämning, i huvudsak bestående av formad, torkad och bränd lera. Vid bränningen förvandlas leran med tillsatser till ett hållfast silikat med stor motståndskraft mot vittring.

Tegelpanna - Formpressat tegel som är avsett för taktäckning. Tegelpannan är rak eller kupad.

Tegelsten - Byggnadssten av tegel. Tegelstenen kan vara kompakt, fulltegel, eller ihålig, håltegel.

Torp - Under medeltiden mindre nybygge, senare en mindre ej skattlagd gård som arrenderades av brukaren mot vissa skyldigheter, vilka reglerades i ett torparkontrakt.

Trappgavel - Gavel med trappstegsformigt stigande sidor.

Tälttak - Pyramidformigt yttertak, vanligen med fyra triangulära takfall vilka möts i en spets upptill.

Utkragning - Konstruktion för uppbärande av ett utskjutande byggnadsparti.

Utmark - Mark utanför inägomarken, nyttjad för skogsbete, kolning, tjärbränning, nävertäkt m m.

Valmat tak - Sadel-, mansard- eller pulpettak som på vardera kortsidan slutar med ett triangulärt takfall.

Veranda - Mindre tillbyggnad med endast halva väggar och ett tak, buret av lätta stöd. Den övre delen är antingen öppen eller glasad.

Vikingatid - Ca 800 – 1 050 e Kr.

Vindskida - Bräda som är fäst på kortsidan av ett yttertak, i anslutning till takets fall.

Volut - Arkitekturelement i form av ett spiralformigt inrullat band.

Vällingklocka - Klocka placerad på takåsen till gårdens magasin, vilken kallade de anställda till arbete och raster.

Yngre järnålder - Ca 500 – 1 050 e Kr.

Årder - Jordbearbetningsredskap, vilket saknade vändskiva.

Åstak - Yttertak som vilar på längsgående timmerstockar, åsar.

Äldre järnålder - Ca 500 f Kr – 500 e Kr.

Källor och litteratur

Följande källor har använts i *Vårt att värna – Kulturmiljöutredning för Värnamo kommun*.

Tryckt litteratur

- Ahlstrand Jan Torsten. 1981. Arkitekturtermer.
- Alling-Engstedt Margaretha. 1991. Pelles verkstad i Bredaryd blir industrimuseum. Småländska kulturbilder. Rörelse i hembygder.
- Allvin Jonas. 1846. Beskrifning öfver Wästbo härad i Jönköpings län.
- Allvin Jonas. 1852. Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län.
- Almquist J A. 1976. Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 4, Småland. Svenska Riksarkivet.
- Arvidsson Kerstin, Fägerborg Eva, Lindholm Ann, Londos Eva. 1981. Ohs bruk – ett samhälle ur tiden? Jönköpings läns museum. Rapport nr 1.
- Bartoldsson-Lander Agneta, Ericson Martin. I Åminne - ett brukssamhälle. Jönköpings läns museum. Rapport nr 2.
- Bebyggelse och kulturlandskap. Regionalt kulturminnesvårdsprogram för Jönköpings län, del 1. 1988. Småländska kulturbilder.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift, 12, 1986. Järnväg, bygd och bebyggelse.
- Bengtsson Ola, Bergengren Ingrid & Fasth Tomas. 1993. Ängs- och hagmarker i Värnamo kommun. Miljö i Jönköpings län. Länsstyrelsen, Miljövårdsenheten. 1993:3.
- Bengtsson Staffan, Willis Göran. 1995. K-märkt på väg. Svenska vägar, platser och ställen.
- Bergdahl Eva, Eriksson Petra. 1997. Vem har tolkningsföreträde i kulturarvet? Tidevarv 4/1997.
- Blank Ylva, Löfgren Eva. Tingshusen - en väg till kulturhistorien. Byggnadskultur 4/1999.
- Bodin Ulf. 1994a. Gravar från yngre bronsålder och äldsta järnålder. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapportserie, Nr 1.
- Bodin Ulf. 1994b. Ett vikingatida skelettgravfält i Finnveden. Gravar och boplatser från arkeologiska undersökningar 1990 och 1936 - 37 inom ett gravfältskomplex

- i Nästa, Kärda s:n, Värnamo kommun, Småland. Jönköpings läns museum.
- Bodin Ulf. 1997. I brytningstiden mellan hedniskt och kristet. Småländska kulturbilder.
  - Bornsjö Rune, Karlsson Sven, Hedbjörk Viveka. 1987. Herrgårdarna i Kärda efter 1700-talet. Kärda - en smålandssockens historia från forntid till nutid. Kärda hembygdsförening.
  - Bringéus Nils Arvid. 1995. Sockenkyrkan som symbol, scen och sinnesupplevelse. Småländska kulturbilder. Från kyrkans värld.
  - Bruzelius N G 1860. Svenska fornlemningar aftecknade och beskrifna. 2: a häftet.
  - Burström Mats. 1991. Arkeologisk samhällsavgränsning. En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland. Stockholm Studies in Archeology 9.
  - Bååth, Käthe. 1983. Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal.
  - Böhn Ingrid. 1959. Hörle bruk 1659-1959.
  - Böhn-Jullander Ingrid. 1972. Hörle herrgård, en bruksmiljö från 1700-talsets mitt.
  - Böhn-Jullander Ingrid. 1992. Bruno Mathsson, möbelkonstnären, glashusarkitekten, människan.
  - Carlsson Sten. 1986/1987. Jönköpings läns sociala och politiska utveckling 1687 - 1987. Jönköpings läns historia. Småländska kulturbilder.
  - Christoffersson Ingvar. 1975, 1979. Naturvärden i Värnamo kommun. Översiktlig naturinventering.
  - Einerstam Bernt. 1965. Småland: Jönköpings och Kronobergs län. Med arkeologen Sverige runt.
  - Engman Fredrik. 1999. Kulturhistorisk förstudie inför översiktsplan för Lanna samhälle. Kulltorps socken, Värnamo kommun. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 1999:07.
  - Franzén, Anders. 1998. Fem villavarter i Värnamo.
  - Frikyrkligheten i Jönköpings län - Historia, miljöer och lokaler. Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2002.
  - af Geijerstam Jan. 1998. Miljön som minne. Att göra historien levande i kulturlandskapet. Riksantikvarieämbetet.
  - Gissel S m fl. 1981. Desertation and land colonization in the Nordic Countries c 1300 - 1600.
  - Gustafsson Birgitta. 1994. Fönsterglas. Byggnadskultur, 1/1994.
  - Gustafsson Tomas. 1998. Naturinventering över Lanna med omnejd. Skogsvårdsstyrelsen i Värnamo.
  - Hall Thomas, Dunér Katarina. 1995. Svenska hus. Landsbygdens arkitektur – från bondesamhälle till industrialism.
  - Hallberg Göran. 1983. Ortnamn i Småland.
  - Hidemark Ove, Stavenow-Hidemark Elisabet, Söderström Göran, Unnerbäck Axel. 1995. Så renoveras torp och gårdar.
  - Holmgren Per, Wästfelt Anders. 1994. Från historiska kartor till registerdata. En agrarhistorisk inventering i Sötåsa by, Gällaryds socken, Jönköpings län.
  - Högrell Lotta. 1999. Kulturmiljöutredning. Inför vattenledningsutbyggnad Hallsjö – Växjö, Kronobergs och Jönköpings län. Smålands museum. Rapport 1999:28.

- Johansson Bengt O H. Stolta riksplaner ersattes med kulturhistoriska beskrivningar. Kulturmiljövård 1/2000.

- Karlsson Bo E. 1995. Från höga spiror till låga huvar. Från kyrkans värld, Småländska kulturbilder.

- Karlsson Bo E. 1980. Hembygdsgårdar i Jönköpings län. Småländska kulturbilder.

- Kinander Ragnar. 1961. Smålands runinskrifter. Sveriges runinskrifter utgivna av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Fjärde bandet.

- Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården. 1998. Nordiska museet/Samdok.

- Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län. 1998. Länsstyrelsen Jönköpings län. Meddelande 1998:36.

- Kulturmiljöer. 1990. Småländska kulturbilder.

- Kyrkobyggnader 1760 - 1860. Del 2 Småland och Öland. 1993.

- Larsson Lars-Olof. 1970. Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida

ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod. Historisk tidskrift.

- Larsson Lars-Olof. 1986/1987. Från den historiska tidens gryning till 1680-talet. Jönköpings läns historia. Småländska kulturbilder.

- Lindholm Ann. 1992. Från Hjortsjö till Manhattan. Stenarbetares minnen från den svarta granitens tid. Jönköpings läns museum. Rapport nr 3.

- Lindholm Ann. 1990. Ohs - ett samhälle i tiden. Jönköpings läns museum. Rapport nr 27.

- Lindqvist Anna. 1992. Värnamo. Se staden. Värnamo Kulturnämnd.

- Lindqvist Anna. 1992. Värnamo. Se landsbygden. Värnamo kulturnämnd.

- Londos Eva. 1998. Trädgårdskonster med utblick från höglandet.

- Länsstyrelsen, Jönköpings län. 1992. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården. Del II: Beskrivningar och kartor, Värnamo kommun. Meddelande 9/92. Länsstyrelsen Jönköpings län, Miljövårdsenheten.

- Länsstyrelsen, Jönköpings län. 1996. Kulturmiljövårdens riksintressen, Jönköpings län. Meddelande 4/96.

- Löthman Lars. 1988. Bebyggelse och kulturlandskap. Regionalt kulturminnesvårdsprogram för Jönköpings län, del 1. Småländska kulturbilder.

- Nilson Peter. 1998. Den gamla byn.

- Nodin Erik. 1996. Timmerhusets överrock, träpanelen. Byggnadskultur 4/96.

- Nordström Mikael. 1993. Arkeologisk förundersökning av en nyupptäckt stenåldersboplats,

Forsheda 5:1, Forsheda socken, Värnamo kommun. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 1993:7.

- Nordström Mikael. 1998. Revidering av fornvårdsplanen för Jönköpings län 1998. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 1998:34.

- Olsson Sölve. 1985. Ting i Västbo. Småländska kulturbilder 1985.

-Pamp Bengt. 1988. Ortnamnen i Sverige. Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie B nr 2.

- Persson Carl. 1997. Mesolitikum i Jönköpings län. Det nära förflutna - om arkeologi i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 1997.
- Petersson Sven Erik. 1999. Värnamo Folkets Park, en mötesplats för många. Värnamo hembygdsförening. Minnesbok 1920 - 2000.
- Plöjel Nils. 1997. Tegeltak. Byggnadskultur 1/97.
- Pålsson-Skarin Ingela. 1998. Eternittak. Byggnadskultur 1/98.

- Remmare Per-Olof. Ett försök att skissa framtiden för riksintressen. Kulturmiljövård 1/2000.
- Riksantikvarieämbetet. 1998. Kulturmiljöövervakning. Kommunala kulturmiljöprogramms betydelse för bevarande av kulturvärden .
- Rosenhane Schering. 1944. Oeconomica. Utgiven av Torsten Lagerstedt. Sörmländska handlingar nr 9.

- Sigfridsson Torsten. Mjölkbordets historia. 1995. Bebyggelsehistorisk tidskrift 29.
- Svala Catharina. 1998. Den svenska gården, från torp till herresäte.
- Svala Catharina. Typritningar och teknikutveckling formade lantbrukets ekonomibyggnader under två sekel. 1995. Bebyggelsehistorisk tidskrift 29.
- Svenska gods och gårdar. Jönköpings län, östra. 1943.
- Svensson Birgitta. Var finns raggarfiken, korvkioskerna och vägmiljöerna? Kulturmiljövård 1/2000.
- Sveriges bebyggelse på landsbygden. Jönköpings län II. 1955.
- Sveriges bebyggelse på landsbygden. Jönköpings län IV. 1957.

- Thålin-Bergman, Lena. 1985. Den äldsta järnhanteringen inom Tabergs Bergslag. Småländska kulturbilder.
- Tollin Clas. 1981. Rydaholms bebyggelseutveckling fram till 1600-talets mitt. Rydaholm, folk och bygd. Rydaholms hembygdsförening.
- Tollin Clas. 1985. Medeltida vapensyner i Rydaholm. Småländska kulturbilder.
- Tollin Clas. 1999. Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid. Meddelande nr 101. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

- Varenius Linnéa. 1992. Arkeologisk utredning, Forsheda 5:1, Forsheda socken, Värnamo kommun. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 1992:12.
- Werne Finn. 1993. Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige.
- Vestbö Aadel. 1991. Arkeologisk utredning, fossil åkermark Gröndal, Värnamo kommun. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 1991:9.
- Vestbö Aadel. 1992. Arkeologisk utredning, Gröndalsleden, Värnamo socken och kommun. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 1992:14.
- Wijkander Keith. Framtidsstrategi eller passerat planeringstänkande. Kulturmiljövård 1/2000.
- Voxtorps krönikebok. 1992. Voxtorps hembygdsförening, 1993.
- Vägars kulturvärden. 1997. Riksantikvarieämbetet.
- Vägverket. 1998. Milstenar, milstolpar, gränstolpar, minnesstenar och äldre vägvisare i Jönköpings län, kartor och beskrivningar.
- Värnamo för och nu. 1999. En bokfilm i bild och ord, utgiven av Historiska Sällskapet Gamla Wernamo.
- Värnamo hembygdsförening. Årsskrifter 1925 - 1954.

- Värnamo hembygdsförening. Minnesbok 1920 - 2000. 1999.
- Värnamo kommun. Kulturhistorisk utredning. 1984. Jönköpings läns museum, R. 6.
- Åberg Göran. 1998. Folkväckelse och frikyrklighet i Jönköpings län. Väckelsens folk. Småländska kulturbilder.
- Östvall Lars. 1998. Bröder och systrar i Småland. Väckelsens folk. Småländska kulturbilder.

Otryckt litteratur

- Från Lindstad till Sibbohult. 1994. Rydaholms Hembygdsförening.
- Hjortsjö. 1995. Rydaholms Hembygdsförening.
- Hjälmköping. 1998. Rydaholms Hembygdsförening.
- Holm Monica. 1999. Lanna kvarns historia.
- Kolvarp - Hestra. 1993. Rydaholms Hembygdsförening.
- Luveryd - Linnås. 1997. Rydaholms Hembygdsförening.
- Nederled I. 1999. Rydaholms Hembygdsförening.
- Renshult Henry. 1981. Folk & Fornt i Nydala, 3.
- Renshult Henry. 1984. Folk & Fornt i Nydala, 4.
- Renshult Henry. 1987. Folk & Fornt i Nydala, 5.
- Sävrarp - Rubblarp. 1992. Rydaholms Hembygdsförening.
- Tryggarp. 1996. Rydaholms Hembygdsförening.

Arkiv, Jönköpings läns museum

- F-topo. Databas över medeltida belägg och äldsta kamerala belägg. Jönköpings läns museum.
- Fornminnesregistret, Jönköpings läns museum.
- Nilson A 2959. PM ang medeltida husruin på Hånger Norregårds ägor i Hånger sn, Småland. Avskrift i Jönköpings läns museums antikvarisk-topografiska arkiv.
- Prästgårdsinventering, 1974 - 1976. Jönköpings läns museum.
- Byggnadsinventering i Värnamo k:n, 1979, 1981-82, Jönköpings läns museum.
- Trädgårdsinventering. 1995. Jönköpings läns museum.
- Dnr 260/97. Angående skadade fornlämningar på gravfältet nr 3, på fastigheten Hammargården, Torskinge socken, Värnamo kommun. Linnea Varénus.

Arkiv, Lantmäteriet i Jönköping

Kartor och andra lantmäteriakter:

- Akt nr 42, Bredaryd socken, Bröttjestad, Jämknings av föregående delning av landvinning efter avtappning av Sjön Draffen, 1870, Lantmätare G A J Set.
- Akt nr E26-4:3, Dannäs socken, Dannäs, Förmedlingsberedning, 1804, Lantmätare Gustav Ödwall.
- Akt nr E26-4:4, Dannäs socken, Dannäs, Storskifte å utmark, 1797.